

Yalnızlık Çağı'nda “Sorunlu Orta Yer” Kentte Hayvan

Murat Demirel¹

“Türler arasında varlıkların eşit itibara sahip olduğunu reddetmenin
saygıdeğer bir yolu yok gibi görünüyor.”
(Nussbaum, 2006, s. 383)

“Çocuklar oyun diye kurbağaya taş atarlar; oysa kurbağa ölür.”
İskenderiyeli Şair Bion

Özet

Çalışma, sanayi devrimi sonrası kurulan modern kentlerde türler arasındaki bağımlılığın kopma noktasına gelmesinden hareket etmektedir. İnsan, yüzyıllar boyu birlikte ve bağımlı olarak yaşadığı türlerden ve doğadan modern kentlerde uzaklaşmıştır. Kentte hayvan türlerine dönük uzaklaştırma ve insani ihtiyaçları adına nesneleştirilmeleri, metalaştırılmaları eleştirilmektedir. İnsan-merkezli bu bakış açısı sorunlu orta yer olarak tanımlanmaktadır. Modern kentlerde yoğun bir şekilde hayata geçmektedir. Sorunlu orta yerin ve modern kentin insanlığı götüreceği yerin yalnızlık çağı olacağı vurgulanmaktadır. Yalnızlık çağının ise sürdürülemez olduğunun altı çizilmektedir

GİRİŞ

Paleolitik çağda karşı karşıya olduğu hayvan türlerine karşı insan, Neolitik çağ ve yerleşik hayat ile birlikte hayvanlarla olan ilişkilerini hayvan türlerini besin maddeleri ya da güç/enerji kaynakları olarak değerlendirmekle başlatmıştır. Bu dönemde mekanda birlikte bir yaşamdan ve bağımlılıktan söz etmek mümkündür. Ancak, sanayi devrimi insanı yeni mekanı olan kente taşırken, kat ettiği ilerlemeler ile insanın, güç ve besin kaynağı olarak hayvana -en azından kentsel mekanda- olan bağımlılığını asgari düzeye indirmiştir. Mekanda karşılıklı bağımlılık ilişkisini derinden sarsmıştır.

Kendi türünün hayvan türlerine hatta doğaya bağımlılığını azaltabildiği öngörüsü ve cüreti ile insan modern yaşam alanı olan kentlere türleri sokmakta, türleri bazen görünür sınırlar (hayvanat bahçesi, akvaryum vb.) ba-

1 Kafkas Üniversitesi, mrdemirel@gmail.com, Orcid: 0000-0003-0994-545X

zen de görünmeyen sınırlara (pet shop, ev hayvanları vb.) hapsedilmektedir. Sanayinin sağladığı büyüme ve kalkınmaya koşut olarak insan, tarihin önceki dönemlerinde hayvan türlerine karşı geliştirmiş olduğu insani ve bağımlılık üzerinden görece eşit tanımlanabilecek tavrı bir tarafa bırakarak türler üzerinde her türlü baskıyı kendine hak olarak görmekte, onları nesnelere ve metalar haline sokmaktadır.

Sorunun farkına varılması ve durulan yerin sorunlu olması hasebiyle insanlık, modern kentlere türleri kabulüne dair düşünceler geliştirmektedir. Ancak sanayi devrimi ve kapitalizmin körüklediği fayda/kar hırsı ile kaybettiği insani tavrı yeniden canlandırmak zorlu bir mücadele gerektirmektedir. Bunun kolay olmayan bir vazgeçiş ya da fedakarlık ile birlikte var olan tüzemnin de güçlendirilerek denetlenmesi aracılığıyla modern kentlerde mümkün olabileceği tartışması sürdürülmektedir. Tartışmalar, yitirdikleri ile yalnızlık çağına doğru koşar adım giden insanlığın, ahlaki ve erdemli bir sorumluluk üstlenmesi gereğinden sıklıkla söz etmektedir.

Çalışma genel olarak insan-hayvan ilişkilerinin kentlerde oturduğu sorunlu orta yer üzerine yoğunlaşmakta ve oturulan yerden kaynaklı memnuniyetin yarattığı/yaratacağı sorunlara değinmeye çalışmaktadır.

1. TÜRLERE BASKI VE YALNIZLIK ÇAĞI

Bilge, uzun vadeli kararlara yanaşmayacak kadar açgözlü, geleceği hesap etmeyen ve kendi arasında rekabete tutuşmuş bir tür olarak insanlık, zamanının çoğunda meyve ağacını ele geçirmek için kavga eden maymunlardan farksızdır. Bu kavganın doğal bir sonucu olarak insan türü atmosferi, iklimi ve nihayet gezegeni yaşanabilir koşullarından uzaklaştırmaktadır. Gelecek nesillerin işini de zora sokarak sürdürülebilirliğe de zarar vermektedir. Kendi türünün geleceğine dahi zarar vermekte olan insanlık bu süreçte canlı hayatın geri kalan büyük bir kısmı olan yeryüzünün biyoçeşitliliğini de yok etmektedir (Wilson, 2020, s. 52).

İnsan türü ve ihtiyaçları üzerinden yapılan tanımlamaya göre insan ihtiyaçları ile fauna arasında hassas bir denge bulunmaktadır. İnsan kanı uzmanı olan sivrisinek türleri, insan bedeni ve besinleri için zararlı kimi bakteri, mantar ve virüs türleri dışında milyonlarca tür insan türü için doğrudan ve/veya dolaylı olarak faydalar sağlamaktadır. Ancak insan türü, en basit gündelik faaliyetleri ile dahi kendi için faydalı türlere zarar vermektedir. Yapılan araştırmalar insan türünün diğer türler üzerinde neden olduğu yıkımın, insan türü öncesi zaman dilimindeki yıkıma oranla yaklaşık bin kat daha ağır olduğunu göstermektedir. İnsan faaliyetlerindeki her genişleme, bu anlamda daha fazla türün yok olmasına, insan türünün yalnızlığa mahkum olmasına

giden süreci hızlandırmaktadır (Wilson, 2020, s. 57-58). Hızlanan bu süreç, gezegeni bu kez tümüyle insan türü kaynaklı altıncı bir yok oluşa doğru sürüklemektedir (Demirel, 2022, s. 969).

1948 yılında kurulan ilk uluslararası çevre örgütü “Doğanın Korunması için Uluslararası Birlik” (IUCN-International Union for Conservation of Nature) tarafından 2019 yılında yayımlanan veriler, takibi yapılan 105 bin türün %27’sinin yok olma riski taşıdığını göstermektedir (iucn.org, 2020). Nüfusu bugün 7.5 milyarı aşan insan türü gezegendeki canlıların sadece %0,01’ini oluştursa da uygarlığı başından itibaren vahşi memelilerin %83’ünü ortadan kaldırmıştır. Son yarım asırda hayvan türlerinin yarısına yakını ortadan kaldıran insan türü, kendi için faydalı gördüğü -örneğin çiftlik hayvanlarının- türlerin sayısını da hızla artırmaktadır. Gezegendeki tüm memeliler içinde çiftlik hayvanları ve insanlar %96 gibi büyük bir oranı oluştururken kalan %4’ü ise vahşi memeliler oluşturmaktadır. Bütün kuşların %70’i kanatlı kümes hayvanları iken besi hayvanı olmayan kuşların oranı %30’dur (Barr-On, Philips & Milo, 2018’den aktaran Alkan, 2020, s. 17). Bu yüzdeler insanın türler arasında faydalı/faydasız ayırımına dayalı olarak durumun vehametini ortaya koymaktadır.

20. yy. itibarıyla gezegenin yaşanılabilir özelliklerini alt üst eden, doğal dengeleri bozan, biyoçeşitliliğe karşı büyük bir suç işleyen insan türü, yabani olarak tanımladığı türler üzerinde dahi baskılar oluşturmaktadır. Türü ya da habitatını yok etme suçları dışında, metalaştırma sürecine dahil ettiği yabani hayvan türlerinin yasadışı ticaretini, dünyadaki yasadışı ticaretler arasında uyuşturucu ticaretinden sonra, silah ticaretinden önce bir sıralama ile ikinciliğe kadar taşımıştır (Cuolun & Nouët, 2018, s. 62-63).

Yalnızlık Çağı (Eremocene); insanlar, evcilleştirilmiş hayvan ve bitki türleri ile geniş ekili arazilerin var olduğu bir çağ olarak tanımlanmaktadır (Wilson, 2020, s. 27). Wilson tarafından kavram ilk kez 2014 yılında yayımladığı “The Meaning of Human Existence” adlı kitabında kullanılmıştır. Yalnızlık çağı insan türünün gezegende önce ehlileştirdiği ve kendi ihtiyaçlarına hizmet edecek türlere müsaade ettiği ardından onları da yok ederek nihayetinde kendi başına kalacağı bir dönem olarak da değerlendirilmektedir. Antroposen olarak tanımlanan ve sanayi devrimi ile birlikte insan türünün gezegene izini bırakmaya başladığı ve bugün devam eden çağ ile oldukça benzer olan kavram, bir anlamda sürecin devam etmesi halinde varacağı yeri de tanımlamaktadır. Önlem alınmaması halinde diğer türleri ortadan kaldıracak insan türünün nihayetinde yalnız kalacağından; Antik Yunan’daki ‘eremos” kelime anlamı ile ıssız ve terk edilmiş (Biblestudytools, 1999) bir gezegende kendisinin de yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacağından bahsetmektedir

(Esen, 2019, s. 101-102). Bu anlamda ihtiyaçlarını tanımlar ve karşılarken hiçbir sınır tanımayan insanlık yalnız kalmaya mahkum ekolojik bir seri katil olarak tanımlanmaktadır (Harari, 2012, s. 78).

Yakın gelecekte insan türünü gezegende yalnızlaştıracak olan ve bugün hayvan türleri üzerinde süregelen şiddetin oluşturduğu hayvan hakları ihlalleri tümüyle insan-merkezli, insan faydası temelli bencil düşünceden kaynaklanmaktadır (Yalçın, 2020, s. 7). İnsan sömürmekte/kirletmekte olduğu doğanın her alanında diğer türlerle birlikte ve bağımlı olarak yaşamak zorunda olduğunu kavrayabilmiş değildir (Ertan, 2001, s. 393). Doğa ve türlere bağımlı olan ve onlarsız yalnız başına bir anlam taşımayan insan gezegeni bir yok oluşa sürüklemektedir (Uyumaz, 2016, s. 135).

2. SORUNLU ORTA YER

Kölelik, demokrasi getirme bahanesi ile işgaller, kadınlara uygulanan sistematik eşitsizlikler gibi normalleştirilmesi beklenen ihlallerden (Tamzok vd., 2013, s. 249) biri de hayvanlara karşı girişilen baskıcı tutum ve davranışlardır. İnsan türü kendi türü içerisinde dahi türlü sınıflandırmalar yaparak tür içinde topluluklar arası baskılar uygulamakta ve bunu çoğu kez medeniyetini büyütme ve kalkındırma adına yapmaktadır. Kendi türüne karşı dahi bencil davranışlar sergileyebilmektedir. Oysa diğer türler örneğin hayvanlar besin ve su bulmak; kendilerini, ailelerini ve yaşam alanlarını korumak amaçları dışında başka hayvanlara nadiren saldırmaktadır (Köknel, 1996, s. 27-28). Bu durum, hayvan türleri arasında H. Herzog'un (2020) kitabının adında geçtiği şekilde "Sevdiklerimiz, Tiksindiklerimiz, Yediklerimiz" ya da "evcil/ehlileştirilmiş" veya "yabani/vahşi" gibi insan türü tarafından yapılan sınıflandırmaların yetersizliğini de ortaya koymaktadır. Hatta bazı örnekler bakıldığında hayvan türlerinin de kimi insanlar gibi diğerkamlik davranışı sergiledikleri görülmektedir. G. L. Francione'nin "Hayvan Haklarına Giriş" kitabında sözünü ettiği dişi goril Binti, sergilendiği alana düşen bir çocuğa annelik ve acıma duyguları ile şefkatle davranmış olan diğerkam örneklerden sadece birisidir (Francione, 2008, s. 226).

Dolayısıyla insan türü tarafından yapılmış sınıflandırmanın çarpık ahlaki bir taksonomi olarak tanımlanması olanaklıdır. İnsan türünün kendi türüne karşı taşımakta olduğuna benzer hayvan türlerine karşı da taşınması gereken ahlaki sorumluluklar vardır. Ancak tam da bu alan oldukça çelişkili bir şekilde ele alınmaktadır. Donnelley ve Nolan (1990, s. 2) muğlak bir etik alanı olarak tanımladığı bu alana "*sorunlu orta yer*" demektedir. İhtiyaçları arasında bir kıyas yaparak hayvan türlerinin yok edilmesine onay veren ve/veya vermeyen ortayercilerin varlığından söz etmektedir (Herzog, 2020, s. 21).

Topluma ait özelliklerin insan-dışı canlılara örneğin hayvan türlerine yüklenmesi insan biçimcilik olarak adlandırılmaktadır. İnsanın hayvana dair kavrayışının temelini oluşturan bu bakış açısı ile kültürel, duygusal ve estetik değerlendirmeler yapılmaktadır. Örneğin örnek yavrusu çirkinlikle, köpek yavrusu sevimlilikle, kuğu güzellikle birlikte anılmaktadır. Fareyi iğrenç, domuzu canavar, aslanı ise kral gören yine bu bakış açısıdır. Oysaki doğada, doğal olanın kendisinde krallık da canavarlık da yoktur. İnsana göre biçim veren ve insanı merkeze alan düşünce, insanın diğer türler gibi ancak doğada ve doğa sayesinde var olan doğal bir tür olduğunu insana unutturmaktadır (Çoban, 2020, s. 20-21). Ya da sanayi ve gelişmişlikle insan, geçmişine dair bu izleri unutmak istemekte, hatırlamak istememektedir. İhtiyacı olanlardan bir bir sıyrılmakta, hala ihtiyacı olduklarını da yanı başında nesnelere ve metalar olarak türlerin yaşamını hiçe sayarak hapsedmektedir. İnsan da doğanın sadece bir parçasıdır ve ancak onunla birlikte var olabilecektir. Doğayı ve türleri ortadan kaldırarak yalnızlaşan insan nihayetinde bağımlı olduğu doğa ve türler olmaksızın yaşamını sürdüremeyecektir. Ancak kendi yaşamının sürdürülebilirliği adına türlerle bir ilişki kurmak insanın yine aynı hataya düşmesine de neden olma potansiyeline her zaman için sahiptir.

Antrozooloji ve psikoloji kimi ortayercilerin çocukluklarında hayvan türlerine uyguladıkları eziyetler ile yetişkinliklerinde ortaya çıkan kendi türüne dönük şiddet davranışı arasında sağlam bağlantılar olduğunu iddia etmektedirler. Ancak gücünü farketmek adına bir köpek yavrusunu dövdüğünü otobiyografisinde yazan C. Darwin örneğinde ise yetişkinlikte bu davranışın ağır bir vicdani yük olarak tanımlandığı görülmektedir (Herzog, 2020, s. 43-44). İnsanın çocukken hayvan türleri üzerinde gücünü/kudretini test etmek, patronun kim olduğunu bildirmek oyunuyla başlayan süreç yetişkinlikte hayvan türlerinin araç ya da kaynak türleri olarak kullanılmaları ile devam ettirilmektedir. R. Cohen'in belirttiği şekli ile etik olarak ve ahlaken hiçbir geçerliliği olmamasına karşın insan sevimli bulduğu türler ile başka, sevimsiz/tiksindirici bulduğu türler ile başka türlü bir ilişki içerisine girmektedir. Örnek olarak insanların tehlike altındaki türlere yardım ederken bağışladıkları para miktarının tercihini etkileyen faktörlerin en önemlilerinden birisinin hayvanın göz büyüklüğü olduğu tespit edilmiştir. Bu anlamda Dünya Doğayı Koruma Vakfı'nın logosu (WWF), Dev Çin Semenderi gibi insanlara tiksindirici (!) gelen bir hayvan yerine yine semender gibi tehlike altındaki nadir türlerden biri olan sempatik (!) Dev Panda'dır. 65bine yakın türün arasında Dev Panda türü gibi insana sevimli, sempatik gelen tür sayısı oldukça azdır. Diğer bir ifadeyle hayvan türlerinin büyük çoğunluğu bu anlamda insan tarafından sevimli, sempatik bulunmamaktadır. Bulunulan sorunlu yeri açıklamak için E. O. Wilson 1984 yılında yazdığı kitapta insanla türler ara-

sında içgüdüsel bir yakınlıktan söz etmekte, bu durumu “biyofili” şeklinde adlandırmaktadır. Walt Disney’in Bambi’sinden Mickey Mouse’unun geçirdiği dönüşümlere; Patron Bebek sinema filminden örnekle büyüdülerinde dahi yavru gibi gözüken köpek türlerinin üretilmesinden, Kanada tarafından yapılan protestolara rağmen bebek fokların değil sevimli (!) bebek fokların avlanmasına son verilmesine kadar biyofiliyi destekler çokça örnek verilebilir (Herzog, 2020, s. 49-53).

Hayvan türlerine dair orta yerci bu tutum ve bulunulan sorunlu orta yer itibariyle bazı türler diğer türlere oranla -insan türü ile karşılaştığında- daha az ya da daha fazla yaşam şansına sahip olmaktadır. Kimi türlere biyofilik yaklaşan insan türü, çoğu türe karşı ise biyofobik olarak yaklaşmaktadır. Biyofobik yaklaşım öylesine baskındır ki örnek olarak Tanzania köylüleri tarafından karşılaşılan yılan türünün zehirli ya da zehirsiz olduğuna bakılmaksızın öldürülmesine neden olmaktadır (Herzog, 2020, s. 57).

Sorunlu orta yerde özgür ve bağımsız (hayvanat bahçesi, akvaryum vb. bir alan içerisinde hapsedilmemişse) orada bir yerlerde yaban hayatı süren yaban hayvanları bir taraftadır; evcil hayvan olarak evlerde, denek olarak laboratuvarında ve besi hayvanı olarak çiftliklerde insan idaresi altında yaşayan hayvanlar başka bir taraftadır (Philo & Wibert, 2000, s. 11’den akt. Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 75).

3. HAYVAN HAKLARI (?) KURAMI

Kant, insanın hayvana karşı doğrudan herhangi bir sorumluluk taşımadığını belirtirken, Descartes hayvanları basit bir makine gibi değerlendirmektedir (Doğan, 2006, s. 33-34). Hayvanları birer makine olarak değerlendirmek türleri, aletler ya da araçlar olarak ele almak demektir. Bu halde düşünce için hayvan özne olmak yerine araçsallaştırılmış birer nesne olarak değerlendirilmektedir (Aşar, 2018, s. 244). Yine Kant (2002, s. 45), hayvan türlerine ilişkin olarak “varoluşları bizim istememize değil de, doğaya dayanan varlıkların, akıl sahibi olmayan varlıklar olunca yine de araç olarak ancak görelî bir değeri vardır” ifadesini kullanmaktadır. Tüze ise hayvan kavramını net bir şekilde tanımlamak yerine farklı özelliklerine göre türler arasında bir sınıflandırma yapmaktadır. Bilimsel olarak türü tanımlayan “animalia” kavramı “yaşayan” veya “ruh” anlamına gelmekte olan anima’dan türeyen animal kelimesinin çoğul halidir. Animal kavramı üzerinden hayvanı yaşam, his ve zaman zaman bilinçle ilişkilendirmek olanaklıdır (Uyumaz, 2016, s. 137-138).

İnsana hizmet etmek, insanı beslemek ve rahat ettirmek için dünyada bulunmaları ya da insanın bu amaçlarına araç olarak hayvan türlerini kulla-

nabiliyor hatta üretebiliyor oluşu Geleneksel Hayvan Hakları Kuramı görüşünün çerçevesini belirlemektedir. Oysa hayvan türlerinin de kendilerine ait öznel davranışları ve bu varoluşları ile birlikte eşit ve ihlal edilemez yaşam ve özgürlük hakları bulunmaktadır. Ancak sahip oldukları haklar, insanlar tarafından zarar verilmelerinin, öldürülmelerinin, hapsedilmelerinin, mülk edinilmelerinin ve köleleştirilmelerinin önüne geçmektedir. Tür için olumlu sonuçlar doğurabilmesi için bu hakları, insan hakları gibi ihlal edilemez ve evrensel haklar olarak ele almak gerekmektedir. İhlal edilemezlik durumu insanların hayatta kalabilme amacı ile zorunda kaldığı durumlarda esnetilebilmektedir. Burada Arne Naess tarafından geliştirilen ve insan-doğa birlikteliği ve bağımlılığını vurgulayan (Demirel, 2021, s. 193) Derin Ekoloji Düşüncesi'nin temellendirildiği sekiz ilkedен birisinin de *“Yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak dışında insanlığın, bu zenginlik ve çeşitliliği azaltma hakkı yoktur”* ilkesi olduğu hatırlamak gereklidir (Naess, 1994, s. 94). Yani özne olarak insanın yaşamını sürdürebilmesinde bir araç olarak hayvan türü kullanılabilir. Burada bir türün yaşamı için diğer türün araçsallaştırılmasından bahsedilmektedir. Hayvan türlerinin araç olarak kullanımın tek amacı insan yaşamının devamına kaynaklık etmesidir. Bu itibarla mutlak ve koşulsuz bir ihlal edilemezlik hakkından bahsetmek olanağı yoktur. Burada konu, insan hakları konu ilişkilendirerek öz savunma (nefsi müdafaa) amaçlı olarak insan öldürülmesi örneği verilmektedir. Hakkın evrenselliği karşısında ise kültürel muafiyet fikri savunulmaktadır. Oluşturulmaya çalışılan küresel etik yerel ve ulusal kültürel gelenekler ile sekteye uğratılmaktadır. Örneğin AB'ye katıldığında İspanya'nın boğa güreşlerinin yasallaştırma formülü olarak kültürel geleneklere saygı gerekçesi sunulmuştur (Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 51-56).

Hayvan hakları kuramcılarının birçoğunun yaptığı şekliyle, yukarıda değinilen sorunlu taksonomiden yola çıkmak hayvan türüne dair insanın düşüncesinin yersiz hatta tür üzerindeki tahakkümün sürdürülmesinin bahanesi olarak görülebilir. Geleneksel Hayvan Hakları Kuramı, insanların yabani türleri kendi haline bırakması gerektiği düşüncesini savunmaktadır. Yabani hayvanlar için geliştirilmeyen insani vatandaşlık rejimi evcil hayvanları ise içine alarak onları kapsamaktadır. Bu kapsayış, insan-hayvan koruma topluluklarında daha adaetli bir tavırla karşı karşıya kalmalarını sağlamakla birlikte bu bağımlılık statüsü aynı zamanda istismarcı ve baskıcıdır. Bu nedenle bazı kuramcılar evcilleştirmeye de son verilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Evcilleştirme, insan dünyasına zorla katılımın getirdiği baskıcı ilişkiye yapılan ahlaki bir cila olarak değerlendirilmektedir. Yabani hayvanlara yapılan müdahalelerin de evcil hayvanların evcilleştirilmesi süreçleri ve onlara yapılan muamelelerin de adil olmadığı ortadadır. Geleneksel Hayvan Hakları Kuramı

görüşü insan-hayvan ilişkilerinde insanın özne olduğu düşüncesini benimsemektedir. Özne olarak insan, hayvan türlerini kendi hallerine bırakmak ya da onları avlamak, yakalamak, üretmek gibi eylemleri gerçekleştirmektedir. Ancak Hayvan Hakları Kuramı'nın asıl görevi, iki türün de özne olduğu ilişkilerde de adaletin nasıl sağlanabileceğini ve adaletin gerekli koşullarını tasarlamaktır (Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 75-79).

Hayvanların birer benlik olarak kabulü ile onlara dönük evrensel negatif haklar (işkence görmeme, deneye tabi tutulmama, mülk edinilmeme, köle edinilmeme, hapsedilmeme ve öldürülmeme hakkı) tanınacaktır. Hayvan Hakları Kuramı'nın asıl gündemini oluşturması gereken bu hakların tanımında dahi hayvan türü, insan öznesi karşısında bir nesne ya da araç gibi tanımlanmakta, haklar insan için negatif durumlar üzerinden adlandırılmaktadır. Negatif haklar ile mevcut avcılık, çiftçilik, evcil hayvan endüstrisi, hayvanat bahçesi, hayvan deneyi pratikleri ortadan kaldırılmaktadır. Bu hakların kabulünün nasıl işlerlik kazanacağı ise en önemli tartışma konusudur (Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 61). İnsan türü, bu kabulün aşırı fedakarlık içermekte olduğunu; insan çıkarları ile benlik algıları arasında uçurum var olduğunu düşünmektedir. Hayvan türleri ile yeni ve etik ilişkiler kurma çabasında olan insanların azınlıkta da olsalar varlıklarını kabul ederek insan-hayvan ilişkisinin haklardan öte bir ailevi birlikteliğe dönüşmekte olduğu görülmektedir (Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 277-279).

4. İNSAN-HAKİM KENTLER

Yalnızlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan tür olarak insan, "işe yarar" bulunduğu türleri çoğaltırken "işe yarar" bulmadığı türleri yok etmekten çekinmemektedir. Medeniyetlerini yarattığı kentler aracılığıyla insan gezegende daha önce yaşanmış yok oluşlardan farklı olarak tümüyle insan kaynaklı bir yok oluşa neden olmak üzeredir. Hayvan türünün habitatlarını yok eden ve onlara kendi yaşam alanı olan kentte yaşam hakkı tanımayan insan türü insan-hakim yerleşimler yaratmaktadır. İlk kez 2007 yılında küresel nüfusun dağılımında kentsel alanların payının kırsal alanları geçmesi ile birlikte modern kentsel alanlar, insan türü için kalabalık ve yoğunluğu hayvan türü için de yokluğu tanımlayan alanlara dönüşmüştür (Alkan, 2020, s. 17-23). ABD'de 2000 yılında yapılan bir araştırma, tehdit altında bulunan türlere etki eden on sekiz etmen kategorisinin sıralamasında kentleşmeyi ilk sırada göstermektedir (Czech vd., 2000'den akt. Alkan, 2020, s. 22). İnsanın kendine habitat olarak seçtiği kentler, hayvanlar için sonu başlangıcı görevi görmektedir. Modern kentleşmeye ait anahtar metinlerden biri olarak 1941 tarihli Atina Şartı'nda da hava, güneş ışığı ve yeşil alandan bahsedilirken hay-

vanlara yer verilmemiştir. Modern kent ideolojisi kendini hayvanların varlıklarını sürdürmekte olduğu kırsal alana ve kırsal geçmişe karşıt olarak konumlandırmaktadır. İnsan ile hayvan arasında kırsal alanda sürmekte olan ilişkiyi “geri” ve “zalimce” olarak değerlendiren ideoloji, orta sınıflar ve burjuvanın hayvanlarla kuracağı ilişkilere dair de sınıflandırmalar sunmaktadır. Cinsiyetler üzerinden yapılan sınıflandırmalarda ise erkekler yabani hayvanlar ile “spor olarak avlanma” ritüelini devam ettirmekte, kadınlar evcil hayvanlarla insancıl ilişkiler kurmaktadır. Kentte insanlarla hayvanlar arasında kurulacak ilişki türlerinden biri de hayvanat bahçesindeki hayvanlar ile eğlence ya da çocukların eğitilmesi olarak gerçekleşmektedir. Maddi bir temele sahip olan ideoloji, beslenme, ulaşım, estetik arzu ve sembolik ihtiyaçların (statü sembolü olmak vb.) giderilmesine yaradıkları müddetçe hayvanların varlığını hoş görmektedir. O halde kentte hayvan varlığının pazaryeri, ulaşım aksları ve hayvanat bahçeleri gibi mekanlarla sınırlı olduğu söylenebilir. Sanayi öncesi kente demiryolu, soğutma/dondurma sistemleri ve nihayet karayolu ulaşım ve taşınımının eklenmesi ile besi ve yük hayvanları dahi kentten uzaklaştırılmıştır. Kentte besi hayvanlarına da yük hayvanlarına da artık ihtiyaç yoktur (Alkan, 2020, s. 23-27). Kırdan kentte göç etmek zorunda kalan Şener Şen’in canlandırdığı Züğürt Ağa karakterinin atı Şahin’i köyde bırakmak zorunda kalmasındaki gibi, insan açısından gerekli olduğu kadar hüznü bir geride bıraktı bu. Doğa ile bağlarını teker teker koparan insan kentte kendi türü ve yalnızlıkla karşı karşıya kalacaktır.

Sanayileşmenin ardından 19. yy. itibariyle baskın ve yaygın üretim tarzı olarak ortaya çıkan kapitalist üretim ilişkileri, insan hayvan ilişkilerinin bugünkü durumunun temel nedeni olarak gösterilmektedir. Berger (2007’den akt. Uzar Özdemir, 2020, s. 207) tarafından modern kentlerde hayvanların nesne ya da araç vasıfları dışında yer almaması “gerçek hayvanların kayboluşu” olarak nitelendirilmektedir. Porcher (2014’ten akt. Uzar Özdemir, 2020, s. 207) de bu süreci doğaya ve hayvanlara el konularak sömürüldüğü bir süreç olarak tanımlamaktadır.

Hribal (2003, s. 435’ten akt. Uzar Özdemir, 2020, s. 208) de hayvan emeğinin kapitalizmde önemli bir yeri olduğunu ve emeğini kullanmadan türün yaşamasının olanaksızlığı üzerinde durmaktadır. Bu anlamda türün metalaştırıldığından bahsetmektedir. Sanayileşmenin ilk dönemlerine oranla “ücretsiz” hayvan emeği kullanımı azalmış olsa da Wadivel (2018, s. 530’dan akt. Uzar Özdemir, 2020, s. 208) tarafından tanımlanan iki tür hayvan emeğinden “yiyecek hayvanlarının emeği”, “koşum hayvanlarının emeği”ne oranla et, süt ve süt ürünleri sanayisi ile varlığını sürdürmekte, kapitalist sistemi ihya etmektedir (Uzar Özdemir, 2020, s. 208-209). Canlı olarak değil

bir meta olarak ele alınan hayvan türleri kentte varlıklarını metalaştırmalarla sürdürebilmektedirler. Fayda ve kar sağladığı her tür, insan için kıymetli ve değerli iken türe biçilen değer artık sadece ekonomik bir meblağ üzerinden hesaplanmaktadır.

Yaratılış teorisinden dini referanslara sahip, Aristoteles'e (Animals and Ethics, n.d.: 1. Indirect Theories, 2nd paragraph) göre "doğal ve uygun" olan, acımasız kapitalizm ile sınır tanımaksızın güçlenen insan-merkezli bakış açının oluşturduğu mevcut durum gerçek/canlı hayvanları yok ederken nesne/meta hayvanları kente sokmaktadır. Örnek olarak hayvanlarından fayda sağlayamayan kimi zaman zarar gören homo economicus, bu anlamda onların da yaşamını çoğunlukla gereksiz ve kimi zaman da zararlı görmektedir. Nesne ya da metaya dönüştüremediği türlerin yaşamına son verme kararlıdır. Ve yahut belki de bir günah çıkarma eylemi gibi değerlendirilebilecek bir şekilde petshoplar, evcil türler yaratmaktadır. Özne olarak değerlendirilmesi mücadelesinde hayvanın karşısına her defasında maddi ve/veya manevi faydası peşinde türü nesneleştiren insan çıkmakta, mücadeleye karşı duruş sergilemektedir. Sorunlu orta yerin terk edilmesi, Profitopolisin Zoopolis'e dönüştürülebilmesi, kısaca hayvan türüne yapılan kötü muamelelerin farklılaştırılabilmesi ve insan ve hayvan arasında yaşam kaynaklı, eşit bir ahlaki statü sağlanabilmesi hedefi, çoğu kez insan tarafından kuşku ya da ret ile karşılanmaktadır (Arıkan, 2016, s. 111-112).

Hakim düşünceye göre kentin başlıca faili insandır ve çağdaş kent kuramına göre kent, insan merkezli bir tarafgirlikle doğaya karşıt olarak kurulmaktadır. Doğa karşıt modern kentte hayvan da kente dahil edilmemektedir. Aksi istikamette ise kent-doğa ilişkilerinde yakın yabancılar başlığı altında insan, bitki ve hayvanlara kentte yer veren Hincliff (1999) tarzı düşüncelerden bahsetmek gerekmektedir. Hincliff'e göre kent ve doğa ayrı dünyalar olarak değerlendirilmemektedir (Alkan, 2020, s. 33-34).

İnsanların hayvanlarla karşılaştıkları mekanlar üzerinden geliştirilen tanımlamalarını (çiftlik/laboratuvar/ev/yaban) veri kabul eden mekânsal düzenleri sorgulayan eleştirel coğrafya yaklaşımından beslenen eleştirel hayvan coğrafyası düşüncesi de insan-merkezli oluşturulmuş hiyerarşinin hakim ekonomi ve politikaları oluşturduğu ve türlerin baskı altına alınmasını meşrulaştırdığını kendine dayanak almaktadır (Gillespie & Collard, 2015, s. 9-10; 15'ten akt. Alkan, 2020, s. 39-40). Eleştirel hayvan coğrafyası düşüncesi, türler ötesi bir kentsel kuram yaratma ve insan dışındaki türleri de kent kuramına dahil etmek hedefindedir.

West ve Gaines ile birlikte 1995 yılında “Türler Ötesi Kentsel Kuram”ı yayımlayan Wolch da hayvan türlerinin de insan türü gibi kendi dünyalarını sosyal olarak inşa ettiklerini ve bu dünyaların insanınkinden farklı olmasının, daha az gerçek olduğunu anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Hayvanlar bu anlamda insan türünün özne olduğu bir dünyanın nesnelere değil, kendi gerçeklikleri ve dünyalarına sahip öznelerdir. Nadirlik kavramından ayrıracak şekilde eşsizlik kavramı üzerinden bir türün eşsiz ve yerine konulamaz oluşunun türe asli bir değer kazandırdığı savunulmaktadır (Doğan, 2006, s. 40). Dolayısıyla nadir olması gerekmez her canlı türü, eşsizlik üzerinden kazandığı asli değer üzerinden birer özne olarak kabul etmek çözüm önerilerinden birini oluşturabilecektir.

Küresel karşılıklı bağımlılığı hem türler hem de kentler düzeyinde kabul eden Wolch’ün Zoopolis’i insanların hayvanlarla ve doğa ile yeniden bütünleştirilmesi hedefindedir. Ancak, profitopoliste yaşayan homo economicuslar olarak ele alınan kentli insanın bu endişeyi taşımadığı, işine yarayan türleri belli şartlar ve mekanlarla hapsettiği, işine yaramayan türleri ise hiçbir şekilde “kentli insanın” mekanı olan kentte görmek istemediği açıktır. Dolayısıyla kenti doğaya ve hayvanlara hoş geldin diyecek, onlara da ev sahipliği yapacak bir forma kavuşturma hedefi oldukça zorlu bir mücadeledir. Mücadele- nin başarısı için kökten değişimler ve denetlenen hukuki yaptırımlar dışında insanın insan-merkezli bakış açısını değiştirmesi gerekmektedir. Kentin yeniden doğallaştırılması ve hayvanların tekrar kente daveti için ele alınması gerekenler ise kentleşmenin hayvan türü üzerindeki etkileri, kent insanının hayvan türünün yaşamıyla ilgili düşünce ve davranışları, hayvan türünün kent koşullarına uyumu ile kent hayvanlarına dair güncel politika ve pratikler şeklinde sıralanmaktadır (Alkan, 2020, s. 42-45).

5. ZORLU MÜCADELE

İnsan hayvan ilişkileri T. Regan’ın yalnızca bir insanın hayatını kurtarmak için bir milyon köpeği denize atmayı bir zorunluluk; milyonlarca çocuğun hayatını kurtaracak tıp araştırmaları için bir milyon fareyi gözden çıkarmayı ise yanlış olarak değerlendirmesindeki gibi tutarsızlıklara sahiptir. Benzer şekilde et tüketimini sağlıklı ya da zevkle ilişkilendirmek ya da bu tüketimin bir cinayet olduğunu düşünmek gibi ahlaki tutarsızlıklardan da söz edilebilmektedir. Hayvan hakları savunucusu G. Dean, bu tutarsızlığa “ahlaki hakikatin kesinlikle kişisel kanaate dayanmadığını” belirterek yanıt vermektedir (Herzog, 2020, s. 300-302).

İnsan ve hayvanlar arasındaki türler arası ilişkiler üzerine geliştirilen düşüncelerden deontolojik bakış açısı, türlere asli bir değer yüklerken, faydacı

bakış açısı türçülüğe karşı çıkmaktadır (Doğan, 2006, s. 33). Faydacı filozof Bentham tarafından “*krizin temel sebebinin Batı metafiziği boyunca süregelen insanın akıllı bir varlık olmasından dolayı elde ettiği üstünlük*” olduğunu vurgulaması hayvan haklarına dair ilk olumlu gelişme olarak öne çıkarılmaktadır (Aşar, 2018, s. 243). Bentham’ın düşüncesini olumlu ancak yetersiz gören Faydacı P. Singer (1990, s. 9) ise türçülere karşı çıkararak türçülerin (ırkçılar) kendi türlerinin çıkarlarını -diğer türlerin aleyhine de olsa- önecelemekte olduğunu hatırlatmaktadır.

Faydacı yaklaşımın aksine Hursthouse tarafından oluşturulan erdem etiği düşüncesi ise ilkelerini “merhametli olanı yap, zalimce olanı yapma” erdem ve zaaf kuralları üzerine kurmaktadır (Arıkan, 2016, s. 112). Erdem etiği yalnız eylemler ile değil aynı zamanda eylemlerin hangi amaçla yapıldığı ve eylemler yapılırken hissedilen duygularla da ilgilenmektedir. Çıkarı için doğru söyleyen ve doğru sözün karşı tarafta neden olduğu üzüntüyü hissetmeyen bireyin eyleminde erdemden bahsetme olanağı bulunmadığı belirtilmektedir. Bu anlamda erdem; eylem, amaç ve duygular bütünü olarak değerlendirilmekte ve insanın hayvan türleri ile ilişkisinde de erdemli davranması gerektiği vurgulanmaktadır. (Hursthouse, 2000, s. 150-151). Hursthouse erdem etiğinin pratikliğinin üzerinde durarak pratik bilgiye sahip bireyin hayvanlarla kurulan erdemli ilişkisine de dönük diğer insanlardan gelecek tepki ve garipsenmelere göğüs gerecek cesarete sahip olması gereğinden, diğerlerini ikna etme çabasından bahsetmekte ve erdem etiğinin pratiklerinin denetimi üzerinde durmaktadır (Arıkan, 2016, s. 127).

Çevre etiğini de kapsayan erdem etiği hayvan haklarının oluşturulması sürecinde kamuoyu bilinçlendirme ve ikna aşamasıyla tüzenin giriş ve amaç kısmının tasarlanmasında fayda sağlayabilecektir (Arıkan, 2016, s. 136). Hukuki metinlerin denetlenebilir ve takip edilebilir kılınması önerilerinin yanı sıra tüze bakış açılarının da sorunlu orta yeri terk edecek bir şekilde erdemle tasarlanması gerekmektedir.

SONUÇ

Hayvanat bahçesindeki kafesinde insanı eğlendirmek, emeği ve gücü sömürülerek yük hayvanı olarak insana hizmet etmek, sevimli bulunarak beslenip insana kendisini iyi hissettirmek gibi bir bakış açısı türü araçsallaştırmakta, nesneleştirmektedir ve hatta metalaştırmaktadır. Hayvan türünün özne olarak yaşamı ve insanın yalnız kalmaması için sorunlu orta yerdeki ilişki gözden geçirilmek zorundadır.

Geliştirilmesi gereken Hayvan Hakları Kuramı insanın hayvan sömürüsünden elde ettiği haksız kazançlardan vazgeçmesini gerektirmektedir. Ku-

ram, oluşturacağı tüzenin öngördüğü fedakarlıkların yanı sıra adaletli bir faydalı ilişkiler bütünüdür. İnsani muameleler, hayvanların sahip oldukları negatif haklara saygı ve hayvanlara karşı pozitif görevler üstlenmek insan hayvan ilişkilerinin gelişmesine katkı sunacaktır (Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 278-279). Nietzsche (1994, s. 64) tarafından yapılan adalet tanımındaki gibi özellikle bir denge üzerinde önemle durulması gereklidir. Zira dengenin bulunmadığı ya da önemsenmediği her durum, bir türün kendi türü de dahil olmak üzere diğer türler üzerindeki zulmünü kesinleştirmektedir (Zeybek, 2020, s. 18).

Kötü muamale, ağır istismar ve zulmü cezalandıran ancak denetim mekanizması etkin işletilemeyen tüzedan, hayvanları insan türünün kolektif şiddetinden kurtaracak; çıkarlarını nesne olarak insana bağlı kılan mevcut durumdan, hayvanın ne bir mülkiyet objesi ne de basit bir çevre bileşeni olmaktan çıkararak özne olarak kendi yaşamları üzerinden değerlendirecek etik ve hukuki bir zafere ihtiyaç vardır. İnsanın bu ihtiyacı gidererek kat edeceği ahlaki ilerleme, kendine, doğaya ve hayvanlara ilişkin bir zihinsel devrimi gerektirmektedir (Cuolun & Nouët, 2019, s. 173-174).

İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet askerleri tarafından aç bırakılan ve tankların altında yiyecek bulmaya alıştıırılan köpekler, Alman tanklarına karşı canlı bombalar olarak kullanılmıştır. Almanlar ise karşılık olarak savaş alanında gördükleri her köpeği kurşuna dizerek cezalandırmıştır. Yine Almanlar tarafından Fransa İşgali sırasında yirmi altı bin köpek infaz edilmiştir (Zeybek, 2020, s. 42). En yakın dostu olarak tanımladığı türü dahi -ki bu dost ya da düşman tanımının yanlışlığı ve insan biçimcilik olduğu burada tekraren vurgulanmak zorundadır- icat ettiği en insanlık dışı eyleminde araçsallaştırılan insan türüne ait bu kavrayıştan ve kendine atfettiği tanrısal özelliklerden vazgeçmediği müddetçe insan hayvan ilişkilerindeki “sorunlu orta yer”de bulunma durumu ve bulunduğu yerden duyulan memnuniyet sürecektir. Bu memnuniyetin ise bugüne kadar mevcut şartlarda yaşanmış süre kadar dahi süremeyeceği, insanı önce yalnızlığa mahkum kılacağı, araçsallaştırma ve mahkumiyetin insan türünün kendi arasındaki topluluklara yansıtılacağı ve ardından kendi neden olduğu altıncı yok oluşa taşıyacağı açıktır.

Yeni bir etik ortaya konularak insan-merkezci düşünce ile bir hesaplaşmaya girişilmelidir. İnsan-merkezciğin temel varsayımına cevap veren aynı zamanda yeni bir değerler sistemi oluşturulabilmesi gerekmektedir (Aşar, 2018, s. 250). Bu anlamda yeni etik, etik topluluğun kapsamını genişleterek içeriğine tüm canlıları, çevreyi ve doğayı dahil etmek zorundadır (Callicott, 1984, s. 299).

İkinci Dünya Savaşı öncesinde J. Bruller tarafından belirtildiği şekliyle, büyüklük ve büyüme hevesinin insanlığın başına açtığı bütün belaların nedeni "*türiin ne olduğunu bilememesi ve gelecekte ne olacağı konusunda kendi arasında anlaşamaması*"dır (Wilson, 2020, s. 53).

KAYNAKÇA

- Alkan, A. (2020). Giriş: Hayvanları dahil eden bir şehir kuramına doğru, *Şehir ve hayvan* (Der. A. Alkan) içinde ss.17-60, İstanbul: Patika Kitap.
- Animals and Ethics. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Philosophy A Peer-Reviewed Academic* içinde., <http://www.iep.utm.edu/anim-eth/>, Erişim Tarihi: 17.01.2023.
- Arıkan, E. (2016). *Hayvan hakları insan hukuku*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Aşar, H. (2018). Hayvan haklarına yönelik temel görüşler ve yanlışları, *Kaygı*, 30/2018: 239-251.
- Barr-On, Y., Philips, R. & Milo, R. (2018). The biomass distribution on Earth, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 115 (25), 6506-6511.
- Berger, J. (2007). Why look at animals?, *The animals reader: the essential classic and contemporary writings* (Der. L. Kalof & A. Fitzgerald) içinde ss. 251-261, Oxford & New York: Berg Publishers.
- Callicott, J. B. (1984). Non-Anthropocentric value theory and environmental ethics, *American Philosophical Quarterly*, 21(4)/2012: 299-309.
- Cuolun, J-M. & Nouët, J-C. (2018). *Hayvan hakları*, S. İ. Ortaer Montanari (Çev.), İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Czech, B., Krausmann, P. R. & Devers, P. K. (2000). Economic associations among causes of species endangerment in the United States, *BioScience*, 50/7, 593-601.
- Çoban, A. (2020). *Çevre politikası: Ekolojik sorunlar ve kuram*, 1. Baskı, Ankara: Imge Kitabevi.
- Demirel, M. (2021). Derin Ekoloji, *Kamu Yönetimi Ansiklopedisi Genişletilmiş İkinci Cilt* (Ed. Y. Mamur Işıkcı, E. Alacadağlı & E. Akcagündüz) içinde, ss. 196-205, Ankara: Astana Yayınları.
- Demirel, M. (2022). Ekolojik ayak izi tarih yazıyor: Dünya limit aşım günü. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23 (4), 963-980. DOI: 10.37880/cumuiibf.1135975.
- Doğan, A. (2006). Hayvan hakları sorununa biyosantrik bir yaklaşım, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (1), ss. 33-43
- Donaldson, S. & Kymlicka, W. (2016). *Zoopolis: Hayvan haklarının siyasal kuramı*, 1. Baskı, M. Yıldırım (Çev.), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Donnelley, S. & Nolan, K. (1990). *Special supplement: Animals, science, and ethics*, The Hastings Center Report, 20(3), 1-32. <https://doi.org/10.2307/3563167>, Erişim Tarihi: 18.01.2023.
- Ertan, B. (2001). "Hayvan Hakları ve Türkiye", Cevat Geray'a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 25, ss. 393-416.

- Esen, E. (2019). Eko'nun yalnızlığı: Çağdaş ses sanatında yalnızlık teması, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (43), 95-104 . DOI: 10.32547/ataunigsed.559996
- Francione, G. L. (2008). *Hayvan haklarına giriş - Çocuğunuz mu köpeğiniz mi?*, I. Basım, E. Gen, R. Akman (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları
- Harari, Y. N. (2012). *Hayvanlardan tanrılara sapiens insan türünün kısa bir tarihi*, E. Genç (Çev.), İstanbul: Kolektif Kitap.
- Herzog, H. (2020). *Sevdiklerimiz, tiksindiklerimiz, yediklerimiz: Hayvanlar hakkında tutarlı düşünmek neden bu kadar zordur?*, 2. Baskı, Y. Seber (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hincliff, S. (1999). *Cities and natures: Intimate strangers*, Unsettling cities: Movement/Settlement (Der. J. Allen, D. Maskey & M. Pryke) içinde ss. 141-185, Londra & New York: Routledge,.
- <https://www.iucn.org/about>, Erişim Tarihi: 23.01.2023.
- Hursthouse, R. (2000). *Ethics, human and other animals*, Londra & New York: Routledge.
- Kant, I. (2002). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*, İ. Kuçuradi (Çev.), Ankara: TFK Yayınları.
- Köknel Ö. (1996). *Bireysel ve toplumsal şiddet*, İstanbul: Altın Kitaplar.
- Naess, A. (1994). Derin ekolojinin temelleri, *Derin ekoloji* (G. Tamkoç Der.) içinde (ss. 9-17). İzmir: Ege Yayınları.
- Nietzsche, F. (1994). *Human, all to human*, S. Lehmann (Çev.), Londra: Penguin Classics.
- Nussbaum, M. (2006). *Frontiers of justice: Disability, nationality, species membership*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Philo, C. & Wilbert, C. (2000). *Animal spaces, beastly places: New geographies of human-animal relations*, Londra: Routledge.
- Porcher, J. (2014). The work of animals: A challenge for social studies, *Humanimalia: A Journal of Human/Animal Interface Studies*, 6 (1), 1-9.
- Singer, P. (1990). *Animal Liberation*, New York: The New York Review of Books
- Tamzok, H., Kük, M. & Çobanoğlu, N. (2013). Hukuki ve etik boyutlarıyla sokak hayvanları, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013, 4(1), DOI:10.1501/sbeder_0000000056
- Biblestudytools (1999). *Greek Lexicon entry for Eremos*, <https://www.biblestudytools.com/lexicons/greek/nas/eremos.html>, Erişim Tarihi: 22.01.2023
- Uyumaz, A. (2016). Bir hukuk sorunsalı olarak güncel gelişmeler ışığında Türkiye'de hayvan hakları, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XX, Y. 2016, Sa. 3

- Uzar Özdemir, F. (2020). Zonguldak'taki emekçi katırlar: Hayvan emeği ve direnişi üzerine bir inceleme *Şehir ve hayvan* (Der. A. Alkan) içinde ss.199-222, İstanbul: Patika Kitap.
- Wilson, E. O. (2020). *Yarım dünya: Gezegenimizin hayatta kalma mücadelesi*, 1. Baskı, S. Oğuz (Çev.), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Yalçın, H. (2020). Sunuş: Şehrin öbür nefesi, *Şehir ve hayvan* (Der. A. Alkan) içinde ss.7-17, İstanbul: Patika Kitap.
- Zeybek, S. O. (2020). *Türkiye'nin yakın tarihinde hayvanlar: Sosyal bilimleri insan olmayanlara açmak*, 1. Baskı, İstanbul: Notabene Yayınları.